

**Iragana etorkizunerako abiapuntu
(Hiru oharño euskal klasikoen
baliagarritasun soziolinguistikoaz)**

*The past as a starting point for the future
(Three notes of the sociolinguistic utility
of the classic Basque authors)*

Patxi SALABERRI MUÑOA
Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)

*Gillermo Etxeberria lagunari,
esker onez*

Jasotze data: 2018.10.22. Onartze data: 2018.12.10

LABURPENA

Artikulu honek euskal literaturak eman dituen egile nagusien parametro soziolinguistikoen egungo baliagarritasunaz hausnartzea du xede.

Gako-hitzak: Euskal literatura, XVI-XVII. mendeak, egileak, irizpide soziolinguistikoak.

ABSTRACT

This paper aims to reflect on the current validity of the sociolinguistic parameters of the main classical authors of Basque literature.

Keywords: Basque literature, XVI-XVII centuries, writers, sociolinguistic criteria.

*Galdetu zitzaionean zein zen munduko gizakien ezau-
garri hedatuena, lurralde eta herri asko ikusiak eta
kontinente asko bisitatuak zituen bidaiari hark honela
erantzun zuen: alferkeriarako joera.*

0.- Goiko hitzok Axularrenak lirudiketen arren, ez dira harenak, Nietzsche filosofoak ehunduak baizik (1874: 1999, 35). Eta harrigarria bada ere, bat datoz gure apaiz katolikoa eta gure ateo unibertsala gizakien joerei dagokien diagnosi horretan. Gogoratu beharrik ez da urdazubiarrak gai hori bera hartu zuela *Gero* liburuaren ardatz eta bertako orrialde guztiak garatu zituela giza jokabidearen muinean hedatuen omen dagoen gaitz horren aurka. Alferkeria eta nagikeriaren kontra, alegia.

Idea hori izango dute lematzat ondoko lerrook ere, baina ez Axularrek eta ez Nietzschek kontsideratu zuten miratik begiratuta, hizkuntzaren esparruan alferkeriak ohi duen eraginarenetik baizik. Edo beste modu batez esanda, eta Axularren hitzak parafraseatuz: zenbat kalte egingen duen hizkuntzarekin “egin” behar dena orain eta hemen ez egiteak.

Horretarako, gure klasiko zaharrenek hizkuntzaren egoera nola ikusten zuten eta noraino diren baliagarri gaur egun haien ikuspuntuak landu nahi genituzke jarraian, ordukoak baitira egungo katramilen lehen hazi ezagunak: euskararen bazterketa, hura lantzen hasteko alferkeria, atomizazioa vs batzeko premia, etab. Izan ere, urte amaiera honetako mendeurren eta ekitaldiek marko ezin egokiagoa eskaintzen dute horretarako, pil-pilean aurkituko ditugun gaiak izango baitira, berdin Europako Hizkuntzen Egunaren kariatara, zein besterenetara, hala Eusko Ikaskuntzaren eta Euskaltzaindiaren mendeurrenean nola Euskara Batuen mende erdia, Euskaraldia, Euskararen Eguna Jatsuko Frantziskoren eguna ospatzean. Parada egokia, bada, gure autore zaharrenekin solasean aritzeko eta, hain preseski, mende oso baten erakusleihoa agerian uzten duten lauzpabost izen esanguratsuk idatzitako pasarteak hautatzeko eta haien mezu soziolinguistikoaz hausnartzeko.

Idazlanen interpretazioaren karietara, erantsi dezagun, azkenik, ez dela lan honen xedea aspaldi Hirsch-ek (1967) berezitatekoa (obren jatorrizko *zentzua* eta irakurketaren ondoriozko *esanahiak*) ezberdintzea eta kontrastatzea. Ondoko lerrootan bateratsu eramango dira, bada, batetik autoreek erdietsi eta gauzatu nahi izan bide zutena eta irakurleok gutxienez hautematera iritsi beharko ginatkeena, eta, bestetik, irakurle gisa aurki ditzakegun *esangurak*, autoreak proposatzen dituenetatik gutxiasko alden daitezkeenak. Bateratsu eramango, beraz, lur zelaia ez den arren.

1.- Etxepare dugu euskarazko lehen liburu inprimatuaren egilea eta euskararen erabilerari buruzko lehen konstatazio sakona utzi ziguna euskaraz¹:

Ceren bascoac baitira abil, animos eta gentil, eta hetan içan baita eta baita sciencia gucietan letratu handiric, *miraz nago*, iauna, *nola batere ezten assayatu bere lengoage propriaren favoretan heuscaraz cerbait obra equiteta eta scributan imeitera*, ceren ladin publica mundu gucietara berce lengoagiac beçala hayn scribatzeco hon dela (1545, A2). [Gurea da letra etzana].

Euskaldunak gure hizkuntzarekin alferrak, nagiak izan garela esaten digu Etxeparek: orduan ere, eta idazteko batik bat, errazagoa ohi genuen frantsesa, latina edota gaztelera euskara baino, euskaldunak ere erdaraz alfabetatuak ziren, hizkuntza kodetuak ziren hegemoniko horiek eta “unibertsalak” omen, gurean tradizioz eza zegoen... Ohi bezala, mila motibo eta aitzakia euskaraz ez idazteko, eta ez bide ginen ohartzen –edo berdin zitzaigun?– horren ondorioez:

Eta causa honegatic guelditzen da *abataturik*, *eceyn reputacione vague*; eta berce *nacione oroc uste dute ecin deusere scriba dayteyela lengoage hartan nola berce oroc baitute scribatzen beryan (idem).*

Etxepare, bada, oso da kontzientea liburua idaztean egiten ari denaz: dagokien hizkuntzan idazteko gaitasuna azaldu duten beste “nazione oro”ren parera eraman nahi du euskal “nazionea” bera ere, euskal hizkuntza beste herri horietako guztiak bezain ona eta egokia dela erakutsiz. Homologazio-xede horren lekuko eta zitu zori dira, batik bat, B.

[1] Veneziaako enbaxadore A. Navagerok 1528an Euskal Herrian barrena egindako bidaiaz jasotako oharretan ere konstatazio bertsua agertzen da: Hegoaldeko euskaldunek (besteez ez du ezer eransten) euskara “non la scrivono; ma chi vuole scrivere, imparo Castigliano, ed in quella lingua scrive” (1563: 1718, 395).

Leheteri zuzendutako gutuna, eta amaierako *Kontrapasa* eta *Sautrela* “ko-plak”.

Nabarmendu behar da, halere, euskararen aldeko ekimena baino gehiago –edo bezainbeste, bederen–, euskaldun gizataldearen aldekoa dela Etxeparek dagiena, gure idazleak, *avant la lettre* izan arren, gurean proposatutako lehen planteamendu soziolinguistiko eta plangintza-lerro xume bezain aratzak formulatzen baititu, diagnosia eta terapia barne. Hein batean, eta era apalean bada ere, Kloss-ek 1969an aurkeztu zuen eskema klasikoa (*corpus planning* eta *status planning*) gogorarazten du Etxeparerenak. Izan ere, ia erabat elebakarra zen gizarte hartan (alegia, galbidean zeuden hizkuntzen berreskurapenerako beranduago formula-tuko zen *acquisition planning*en premiarik ez zuen euskal gizatalde hartan), *corpusaren* egokitzapena automatikoki buru zitekeen, nolabait esateko, “zientzia guztietan” euskaraz idaztean eta idaztearekin, edo, bestelako hitzez adierazia nahiago bada, funtzio-esparru gorenak lantzean eta lantzearekin; eta ildo hartan, *statusari* zegokionez, era automatiko bertuan geratuko zitzaizkiola euskarari ziurtaturik funtzio sozial guztiak.

Esan bezala, ikusmira soziolinguistiko argia Etxeparerena, eta hizkuntz nagikeriaren aurkako lehen ekimen praktikoa, halaber.

Ekimen praktikoa, besteak beste, ahantzezinak diren beste hainbat gauza gehiago ere burutu zituelako sarasketarrak. Izatez, eta orain arte dakigunaren arabera bederen, letra idatzien aroa ireki zion euskarari, mintzatzeko baino erabiltzen ez zen hizkuntza hari idatzizko molde primitiboa –nola ez!– baina egokia eskainiz. Horrezaz gainera, paper inprimatua eta haren ingurune potentzialki indartsua ere ezagutarazi zizkion gure mintzairari eta, hizkuntza propioan alfabetatzen hasteko aukera erantsirik zihoakiola, baita euskaldunari berari ere.

Labur-zurrean, eta egungo terminologia erabiliz, esan genezake orduko teknologia berriena euskaldun gizataldearen hizkuntz eta kultur beharretara egokitzeko bidea erakutsi zuela Etxeparek saio hartan. Liburuaren “demokratizazioak” –prezioagatik, zabalkunde-erraztasunagatik, hizkuntza-aukeragatik, etab.– zekarren ahalmenaz ohartarazi zion sarasketarrak euskaldunari. Eta alaitasun eta baikortasun gaindiezinez ohartarazi, gainera.

Eta tonu berean estreinarazi zizkion euskarari hegatsa, tintontzia eta papera. Eta horretan ari zela, ezin eskertuzko opari eskerga eskaini zigun aldi berean gerokooi ere, berrogeita hamar bat orrialde oparitu baitzizki-

gun, guztiak elizgizon izateko bokaziorik gabeko edozein poetak ere berak sortuak nahi lituzkeen hamaika *kopla* zizelkaturik zituztenak, guztiguztiak, Etxeparek adierazi bezala, hizkuntzarekin jolas gintezen eta, bidenabar, hizkuntzarekin jolasten ere ikas genezan. Eta behingoz, mintzaira –gurea, geurea– gaitu, egokitu eta zeregin modernoetan eta modernoetarako ere balia genezan.

Horrela, Garaziko eskualdetik abiatuz, kalera, eta plazara, eta mendura, eta, areago, mundu guztira bideratu zuen betidaniko zokoratzetik atera gabe zegoen hizkuntza madarikatu hau-hura. Eta bide hartan abes-teko gonbita ere egin zion aberkideari, eta hausnartzeko eta solas egiteko gaiak papereratu. Eta bizitza den bezala hartzeko plater konbinatua –mikatz bezain goxoa eta alai– jarri zion/zigun begien aurrean. Eta hartara, batetik, bere burua adibidetzat jarritz, bidegabekeriaren ondorioak erakutsi zizkigun gogo lasaiarekin, eta, bestetik, bat bera ere anatemizatu gabe, maitasun eta amodioen basarteazaldu zigun gardenki.

Nolanahi ere, literalki idatzita egon ez arren, nabarmentzekoa da Etxeparek luzatu zigun mezurik gogoangarriena: geurea –hots, euskaldunona– baino ez da geure burua eta geure hizkuntza lantzearen, zaintzearen eta irauraztearen ardura eta, nola ez, baita haren etorkizunarena ere, eta alaitasunez jokatzarena, eta itxaropena ez galtzarena...

2.- Handik hamabost bat urtera, sinesmen kalbindarrean sartu berria zen **Leizarragak** ere ez bide zuen denbora alferkeriatan galtzeko. Albreteko Joana erreginak agindu bezain azkar heldu zion erlijio berria zabaldu ahal izateko funtsezko ziren liburuak euskaratzeko zeregin erraldoiari. Burutu ere, denbora gutxian burutu omen zuen euskaldun kalbinista guztien irakurgai bilakatu behar zen *Testamentu Berria* (1571).

Gogoan hartzen bada beren sinesmenaren hedapena dutela berezko xede nagusi erlijio monoteistek eta, hala edo hola bada ere, guztion salbazioa dutela eginkizun², uste izatekoa da nafar monarkiaren ikusmiran

[2] Islamismoa da, ildo horretan, komunikabideetan agerikoen dabilen erlijioa, baina antzeko joera dute espansionista gainerakoek ere. Gaur egun, esaterako, astrobiologiaren oinarrituta, multibertsoen hipotesiak sortuko lituzkeen arazoez hausnartzen ari dira teologo kristauak, ezin bide dira-eta Jesukristoren salbazio-mezua jaso gabe utzi bizitza inteligentea duten gainontzeko unibertsoetako zibilizazioak. Izan ere, “todos los universos tendrían una unidad de origen ontológico (en su meta-universo de referencia) como burbujas de un meta-universo común” (https://www.tendencias21.net/Puede-el-cristianismo-ser-universal_a13721.html). Eta, antza denez, “no

bezala Leizarragarenean ere berebiziko zabaltze-ametsek zirakitela. Eta hari horretatik tiratuz, lehenago edo beranduago, Nafarroako erresumaz kanpoko euskaldunen irakurgai ere bilaka zitekeela euskarazko bertsiio hura.

Euskaldunen (zenbaiten? askoren? gehienen?) irakurgai diogunean, kontua harago zihoakeela esan nahi dugu, alegia, gaur egun batzen eta batzen eta batzen ari omen garen euskara hau XVI. mendetik izango genukeela batua, modernitatera bikain egokitzen hasia, jasoa eta zernahitarako gaitua. Horren arrazoiak? Batetik, Leizarragaren idatzizko kodea landua eta, garairako behintzat, ezin hobea zelako, eta bestetik hau hizkuntza-gaietan oso da garrantzizkoa boterearen/monarkiaren zalantzarik gabeko laguntza zuelako. Hitza eta agintea, biak lankide, hizkuntza-politika batek legeen eta gainerako botereen beharra baitu, arrakastatsu izango bada; ezinbestean gainera. Hizkuntza-politika eraginkor baten oinarriak, bada.

Ez zen jolas hura uste bezala atera. Eta ez dakigu azken buruan euskaldunon kalterako ere ez ote zen izan, zeren eta, faktualetan eta kontra-faktualetan pentsatzen jarrita, jainko berdintsuak baitziratekeen kalbindar haiena eta Trentok ekarri ziguna.

Baina adierazi bezala, printzipioz Nafarroako erreginarenean jopu/mira-beentzako bazen ere, *corpus*-planteamendu osoa eta orohartzailea izan zuen gure beskoiztarrak lan anitz hartan hizkuntzari zegokionez. Eta ezaguna da: batetik, Biblia gisako liburu ezin garrantzizkoago bat itzuli ahal izateko kode linguistiko betegina eratu zuen, orduko lapurteran oinarritua; eta bestetik, aintzat hartu nahi izan zituen irakurle batzuk uxa zitzaketen hizkuntz bereizketa zenbait, zubereraren esparrukoak, hain zuzen.

Agerikoa, hortaz, hizkuntzarekiko alferkeriarik behintzat ez zuela erakutsi gure Leizarragak, ez eta koldarkeriarik ere, geroago ere kalbindar eta euskaldun peto-pettoa izaten segitu baitzuen. Nagikeria eta koldarkeria besteri egotzi beharko, bada.

hay dificultad teológica en extender la condición salvadora y mediadora única de Jesús, el Hijo de Dios, al conjunto de las otras posibles civilizaciones inteligentes del cosmos” (https://www.tendencias21.net/El-hallazgo-de-vida-extraterrestre-puede-poner-en-entredicho-las-convicciones-humanas_a12453.html).

3.- Irudikatzen ari garen euskal idazle-ontzian ofizialki aurrekatolikoa izan bazen Etxepare –jatorrizko *katholikós* hartaz Erromak burutu zuen pribatizazioaren aurrekoa, esan nahi baita– eta kalbindar protestante zintzoa Leizarraga, arras Trentoko mutil dei genitzake jarraian etorritakoak.

Gorago aurreratu bezala, 1545ean hasitako mendeari amaiera matematiko zorrotza eman ahal izateko, lehen fasekoak –lehen mende erdi-koak– baino ez ditugu hona ekarriko; hain zuzen ere, fede-arazoak, disidentziak eta dibergentziak errepresio-sistema leundu gabe konpontzen zituzten haietako interesgarrienak. Samalda hartakoak ditugu, agidanez, gure XVII. mendean idazle agertu zitzaizkigun idazle gehienak.

Lehena, paradoxikoki eta harrigarriro –Etxeparek arrazoi!–, **Materra/Materre** frantses euskaldun berria dugu. Euskal Herrira misiolari gisara edo bidalia, aurki asko ikasi omen zuen euskaraz (10-12 hilabete-tan, Baionako bikarioaren³ arabera⁴) eta berehala ekin zion “Euscal-Herrian ikhassia Euscal-Herrico probetchutan” enplegatzeari (Materre, 1617: 12), hots, *Doctrina Christiana* liburua gure Axularren alboan ikasitako euskaraz –Sarakoan– idazteari, hain zuzen.

Hizkuntzari zegokionez, oso jokamolde pragmatikoa eta lerro pare batean laburbil litekeena erakutsi zuen: baldin euskaldun hutsak badira hemen egokitu zaizkigun eliztarrak, beren hizkuntza horretan luza die-

[3] Migel Oiharard izeneko bikarioa Etxeberri Ziburukoaren *Manual devotionezcoa* [1627] eta *Noelac* [1630] liburuetan ere azalduko zen argitaratze-onespena sinatzeko orduan.

[4] Anekdotikoki, eta espero zitekeenaren aurka, ez da umore faltarik kontrarreformismoaren lehen liburu serio hartan. Baionako bikario Migel Oiharard-en eskutik etorri zen txantxatxoa, baimena emateko atalean euskaraz irakurri behar ziren latinezko moldeak erabili zituenean: “Oiharard Baiona quo qua longe Theologal, Vicari General ‘à Officia lac, hæc hic vssi vehar quo dij thus tener oro ori: [...] Est à mira ‘ si vehar vt sic æs quo aram vallim vada, verri qui da fit æs ‘amar edo amau hi lauet æs i cassia: non dic adit cera hem manda edo æs quo ara icas te quo e re is da tela, edo oro rem crea sale ac spiritu eder e tona hem manda colla icas sale verari. Vi ac ære sines te quo dira, as quæ na sines te quo ago” (1617: 22-23). Honatx, transkribatua, idazki-atala: “Oiharard Baionako kalonje teologal, bikari jeneral eta ofizialak, hek ikusi beharko dituztener orori: [...] Ezta mira-etsi behar [h]utsik eskoaran balin bada; berriki da fitez et[a] [h]amar edo [h]amabi hilabetez ikasia, nondik aditzera eman da edo eskoara ikasteko e[r]reix datela, edo ororen krezaleak [e]spiritu eder et[a] ona eman dakola ikaszale berari. Biak ere sinesteko dira, azkena sinestekoago” (Transkripzioa: Aziti Bihia Proiektua 2012-, 47; ikus <https://sites.google.com/site/matteraedizioa/testuak/1617>).

zaiegun ezinbesteko duten bazka, ezin baitira oihan honetan Jainkoaren mezua jaso gabe abandonatuta utzi. Besterik gabe.

Hizkuntza bat ikasteko esfortzua nolakoa den dakiten euskaldun berri –ez zahar eta ez zabar– gehienen antzera, estilista samarra genuen Materre eta, agian Axularrek berak orraztua, hizkuntzaren aldetik euskaraz dugun libururik zuzenen, garbizaleen eta eredugarrietakoa utzi zigun, besteak beste, gainerako *dotrinetan* maiz ikusten eta ikusiko ziren mailegu eta arrozkeria ulertezinei muzin eginez, sistematikoki liburutatu baitzuen euskaldun elebarkarrei ulergarri(ago) gerta zekiekeen lexikoa.

Baina lexiko-zuzentasunak zuzentasun, eta Trentok tokian tokiko hizkuntzetan predikatzekeo xedaturiko agindu irmoak tartean izan arren, kontua da, hizkuntzaren ikuspuntutik bederen, erruz gainditu zuela alferkeria Materrek, izen bereko liburu bi argitaratu baitzituen⁵. Eta, areago, lehena izan zen, kontrarreformatetan, hegatsari heltzen eta argitaratzen.

Etxeparek mende erdi bat lehenago azaldutako kexak eta arrangurak ikusita, eskertzeko ahalegina eta lana Materrerena. Nahiz eta, dena esateko, txanpon hark bazekarren ifrentzu ilunik gure hizkuntzarentzat. Alegia, Leizarragak taxutu zuen kode bateratzailearen xedeekin hautsiz, kontrarreformatismoko mutilak -Materre lehena- tokian tokiko hizkeretan idaztera mugatu ziren, euskalkien mugak gainditzeko inolako kezkarik gabe eta horretarako beharrik ere usnatzeke. Handik aurrerako panorama monokromo hartan nork bere aldetik jo zuen idazteari ekiterakoan, eta, gerora, ezinbestez errespetatu beharreko arau gisako bilakatu zen hizkera partikularren erabilera idatzizko testuetan. Poliki-poliki, ugaltze itsuaren aldarean ahaztuko ziren hizkuntz kode bateratuaren premiari buruzko kontsiderazio guztiak. Ereinda geratu ziren, beraz, hizkuntzaren atomizazioa areagotuko zuen joeraren haziak. Eguntaraino iritsi zaigun eta baturatzen saiatzen ari garen hizkuntz errealtate sakabanatua –mintzaira hegemonikoetan pentsaezina den jatorkeriaren apologiak barneharen kume baino ez da.

[5] Inertziek bulkatuta liburu bakartzat hartu ohi ditugun arren, bi liburu dira, zeharo desberdinak, 1617koa eta 1623koa. Ikus, adibiderako, orri-kopurua (batak 142 orrialde, bigarrenak ia 400), egituraketa eta gai-trataera, liburuen eskaintzak (bata B. Etxauzi zuzendua, bigarrena C. Reuil-i), etab.

4.- Ezin jakin logikoa litzatekeen segidan Axular izatea hizpide, Materre-ekin batera aritu bide baitzen urte zenbaitez Saran. Alabaina, 1643ra arte ez zuen ezer idatzita utzi urdazubiarrak, eta tarte hartan beste (adis?)kide bat plazaratu zen euskal letren errepublika katolikoan. Azken honi heldu beharko, beraz, jarraian.

Ziburuko Etxeberriz ari gara. Ohiko eskuliburuetan “Etxeberri Ziburukoa” legez ezagunagoa, ez da agian idazlerik ospetsuena gertatu gure literatur historian, baina bai zafratuenetakoa, poeta kaxkartzat hartu baitzuen orduko kritikak. Alegia, lerro doilor eta aldi berean interesatuak –bere poesia propioa zuritzen ari baitzen ziburutarrarena kritikatu bitartean– eskaini zizkion Oihenartek zioenez, bazituen Etxeberririk argitaratu gabeko hamaika gauza gehiago ospetsuago bilaka zitzaketena⁶. Ondo jakina den bezala, mauletarrak ez zituen batere gogoko Etxepareren eta Etxeberriren molde lirikoak –“populistegiak eta oiesak”, esango bide luke orain, biziko balitz–, eta, antza denez, bestelako generoen laudorioekin xahutu nahi izan zuen apaiz katolikoarekiko aiherra⁷.

Baina hiru liburu besterik argitaratu ez badu ere (*Manual deboziozkoa*, *Noelak*, *Elizara erabiltzeko liburua*), gure lehen idazlea izan da “arrakasta” ezagutzen. Etxeberriren liburuak, izan ere, oso praktikoak ziren egunero-ko bizimodua zeharo arautzen zuen sinesmenaren barnean zihardutela erakutsi nahi eta behar zutenentzat, eta, ondorioz –nahiz eta ez horregatik bakarrik, ziurrenik–, gaur egun ere harrigarria litzatekeen edizio-kopurua lortu zuten mendean zehar.

Guztiarekin ere, ez da hori hemen azpimarratzea interesatzen zaiguna, bertako hizkuntza baliatzearen inguruko kezka eta proposamena baizik, ez baita inolaz ere gutxiestekoa harenean euskararen erabilerarekiko atzeman daitekeen irmotasuna eta, erantsi dezagun jarraian, normaltasuna, alegia, defentsa apologetikotan hasten ez den planteamendu erraza, xumea eta, aldi berean, sendoa.

[6] Hona, frantsesezko bertsiotik ekarriak, Oihenarten hitzak: “tamalgarria da espiritu honek hobetsi izana poesia eta ez prosa, non, zalantzarik gabe, arrakasta handia izan baitzezakeen” (1665: 1967, azken lerroaldea).

[7] Geroago, halere, idatzitako gordinak leuntze aldera-edo, espiritu onbera atera zitzaion gure kritikariari: “Epai dezakegu, hortaz, benetako eliz-gizon baten gisara bere lagun hurkoaren probetxurako garrak bultzaturiko idazle bezala, ez handigurak eta bai batez ere karitateak eraginikoa” (*idem*).

Ziburutarrak ez zeukan zalantzarik: “Berce natione Catholicac mintçatu direnaz gueroztic bere hitzcuntçaz, mintça gaiten gu ere gueureaz” (1627: 1669, 188).

Aiseki formulatua, konplikaziorik gabeko planteamendua, logikoa, aratza, orekatua, “demokratikoa”, ezin inork kritika zezakeena, eta guztiek, etxeko zein kanpokoek, onesteko modukoa eta, koherenteak izanik, onetsi beharrekoa.

Ez zuen besterik behar izan idazlanei ekiteko eta bestek hasitako euskal letren sozializazio-eginkizunarekin jarraitzeko.

Haren liburuetan ez dago soziolinguistikoki interesgarri eta garrantzizko den guztia Etxeberrik berak sinatua, ordea, biziki ausarkiago eta gordinkiago mintzatu baitziren adiskide laudorio-egileak hasierako orrialdeetan. Alabaina, begi bistakoa da irizkide zutela Etxeberri “moderatu” bera ere.

5.- Gogorra eta oldarkorra ageri, hortaz, haren liburuen aterpean idazten duten adiskideak, hain zuzen ere obraren atariko orrialdeetan egindako gorespen-kopletan⁸.

Esanguratsuenetakoak, ez bairik gabe, **Estepan Hirigoiti** adiskideak –hark ere nonbait koplak artistikoki gaitzesgarritan– ondu zizkion ahapaldiak (in Etxeberri, *Noelac*, 1630: 1645, 9-10):

Nic behintçat aithortcen dut
Çure çordun gabela,
Gure illhumbetic khentceco
Çucia çu çarela.

Çaharturic cihoana
Escara erortcera,
Etche berrian sarthuric
Berriz doa sortcera.⁹

[8] Tartean, Tristand Apehete adiskide “bigun”arenak, zeinak euskal “nazio”aren hedapen geografikoa ere gogorarazten baitu: “Çuri çordun çaitçu Escaldun/ Copla maitaçaillea”. Eta lerro batzuk beherago: “Laudorio bada handi/ Duçula Escaldunez,/ Laphurtarrez, bizcaitarrez/ baita Nafar Iruñez” (in Etxeberri, 1636: 1665, z.g.).

[9] Honatx lerroaldea irudi erretorikorik gabe: “Zaharturic erortzera zihoan euskara *Etxe berrian sarturik berriz doa sortzera*”.

Erdaldunac ahal doazque,
Cein bere herritara,
Gogat eguinic, galduco
Eztutela Escara.

Aspaldion cegoena
Guztientçat azpico
Etcheberric altchaturic
Gorena da iarrico.

Escaldunac hel bequizquit
Haren ohoratcera,
Ceren Escara eman duen
Erdararen gañera.

Agerikoa da Etxepareren kopletatik eratorriak diruditela azken aha-paldiek¹⁰.

Eta bai, gustatzen bide zitzaizkion Etxeberriri adiskidearen hitzak eta umorea¹¹. Eta bertan isuritako ideiak ere, bai!

Ideiez den bezainbatean hain preseski, honako bi ezaugarri hauek nabarmendu nahi genituzke. Lehena, euskararen galera gure mintzoa garaitik at eta zahartuxe geratzeagatik sortu dela azpimarratzen duena litzateke. Baieztapen hartatik ondoriozta daitekeenez, mundu garaikide eta teknologia berrietara egokitzeko premia diagnostikatzen dio Hirigoitik euskarari; eta horrexegatik, euskaldunon mintzaira modernizatu, landu eta gaitu bezala segituko badu, hizkuntzaren aurreneko egokitapentzat jotzen du Etxeberriren “etxe berri”an sartzen hastea, horretan

[10] Ideia hori bera jasotzen dute honako bertso-lerro hauek: “Berceac oroc içan dira/ Bere goihen gradora/ Oray hura iganen da/ Berce ororen gaynera”, “Eceyn ere lengoageric/ Ez francesa ez berceeric/ Oray ezta erideyten/ Heuscararen pareric” (“Contrapas”). Ildo berekoa da honako ha ere: “O heuscara [...] / Oray aldiz içanen iz orotaco lehena” (“Sautrela”).

[11] Hona horren froga. Irakurle garen heinean gaizkipentsatuak ere bagarenok betidanik uste izan dugu -eta ez gara bakarrak- laudorioa itzuli nahi izan ziola Etxeberrri bihurriak Estepan Hirigoiti adiskideari, liburua kaleratzeko unean haren identifikazioa ezin modu umoretsuagoan eta, aldi berean, harrigarrian ezarri zuenean: “Doctor Medicus” erantsi aurretik, “Stephanus de *Heriogiti*” inprimatu baitzuen kopleten azpiko sinaduran hizki handitan (Etxeberrri, 1630: 1645, 10; gurea da letra etzana). Akatsa izan balitz, hori behintzat zuzendua zegokeen edizioan; baina itxura guztia du berariaz eginak zirela bokal-aldaketa eta metatesia, eta ez zitziola burutik pasa zuzentzea, ezta testua kalera aurretik aukera izan zuenean ere.

baino –bere konkretzio-faltaren zama guztia barne– ez baitu euskararen “birsortzea” ikusten. Berriz ere, eta atal nagusian, gorago mahairatu den *corpus planning* delakoarekin loturiko premia.

Baina bada lerroaldean bigarren ezaugarri funtsezkorik ere, lehena bezain garrantzitsua eta arestiko *status planning* delakotik hurbilago legokeena, eta arreta euskaldun bilakatu nahi ez duten erdaldunen erantzukizunean jarrarazten duena. Horiek ez bide dira inondik inora Materreren ildokoak. Areago: behin euskara “etxe berria”n berpiztua, erdaldun horiek, euskal gizataldearen hizkuntza hala edo hola desagerrarazten saiatzen diren heinean, hobe lukete “zein bere herritara” itzuliko balira, arras konbentziturik ez dutela Euskara suntsituko. Hortaz, maila sozialean ere, gizataldea trinkoturik eta euskara eguneraturik, gaiturik eta hedaturik izatea da hizkuntza hegemonikoek eta haietako hiztunek bideratzen duten presio glotozidari aurre egiteko modurik eraginkorrena.

6.- Hori horrela, ezin jakin **Joan Klaberiaren** eskuak Etxeberriren hirugarren liburuaren aterpean idatzitako lerroaldeak Hirigoitirenen osagarri ez ote diren, erdaldunak beharrea, oraingoan euskaldunak berak –edo haietako jakintsuenetakoak, bederen– baitira ikusmiran jarrita daudenak. Etxepareren ildoan betiere. Hauetan, halere, literatur jolasa tarteko, iseka eta seriotasuna dira ardatz, salaketa eta proposamena, kritika eta egitasmoa. Dena batera, eta artez irabiatua, alegia.

Laukotan taxutuak, honela salatu zituen Klaberiak letratu erdaltzaileen ordezkariatzat zituen euskaldun unibertsalak (in Etxeberri, *Elizara erabiltzeko liburua*, 1636: 1665, z.g.):

Burlatcen naiz Garibaiez
 Bai halaber Etchabez,
 Cenac mintçatu baitire
 Erdaraz Escaldunez.

Ecen cirenaz guerostic,
 Escaldunac hec biac,
 Escaraz behar cituzten
 Eguin bere historiac.

Ez da gogoratu behar Esteban Garibai (1533-1599), arrasatearra, historialaria eta Felipe II.aren kronikaria eta historialari ospetsua izan zela¹², eta Baltasar Etxabe Orío (1548-c.1620), zumaiarra, margolaria¹³. Uste izatekoa da, isekarekin jarraituz, historia-lana beranduago plazaratuagatik ez zitzaiola poema hartan lerrorik egokitu Oihenarti ere.

Ikus daitekeenez, zehatzagoak agian bai (deiturak erakusten dituelako), baina, gainerakoaz den bezainbatean, Etxeparek plazaratutako kritikan esparruko irizpideak dira Klaberiak darabiltzanak.

Baina trufaz eta isekaz gainera, Klaberiaren pasarte haietan bada proposamen orokor inpliziturik. Hartara, nabarmentzekoa da kultur eta hizkuntz morrontzatik ateratzeko erakutsi nahi duen norabide programatikoa: euskaldunak euskaldunei –orduko EH ia elebakarrean, bereziki-euskaraz.

Jakina, beste batean baloratzeko gera liteke noraino ziren lerro xume haiek baliagarri hizkuntzaren erabilera eta normalizazioa ziurtatzeko eta zenbateraino ziren akuilu jakintza-arloen jorraketa bideratzen hasteko, batez ere hain kultur merkatu eskasa zeukan gizarte hartan. Garden dagoena da, horratik, salaketa eta isekatik haragokoa izan zuela Klaberiak planteamendua eta, batik bat, hizkuntz leialtasuna izan zuela xede.

Damurik, orduan ere letratu handiak gertatu bide ziren itsuen eta sentsibilitate kamutsenekoak. Edo, hobeki pentsatuta, kultur unibertso unibertsalaren aurrean ospetsu edo, gutxienez, ezagun agertzeko interesatuak. Kultura zer zenik ere sumatzen ez zuten nekazari eta itsasgizon herrikide euskaldunen kaltetan bazen ere.

7.- Eta oraingoan gehiegi interesatzen ez zaigun beste idazleren bat alboan utzita bada ere, gatozen **Axularrengana**.

Artikuluaren haritik jarraikiz, ez da hemen urdazubiarraren obrari eta mirakuluei buruz hitz egingo, dagoeneko gehiegi mintzatu eta idatzi baita huntaz, hortaz eta hartaz. Honako honetan, bada, Axularrek hiz-

[12] Errefraua bilduma bat (*Memorias liburuan*) utzi zuen, Espainiako lehen “historia unibertsal” (“*mapa mundi de Bilbao*”), *Ilustraciones Genealógicas de los Catholicos Reyes de las Españas, y de los Christianissimos de Francia, y de los Emperadores de Constantinopla, hasta el Catholico Rey nuestro señor don Philipe el II, y sus serenísimos hijos* (1586), *Los XL libros del Compendio historial de las chronicas y universal historia de todos los reynos de España* (Anberes, 1571), etab.

[13] *Discursos de la Antigüedad de la lengua cántabra Bascongada* izeneko apologia kaleratu zuen 1607an.

kuntzaren aurrean edo, nahiago bada, euskararen aurrean agertu zituen ikuspegiari eta jarrerari erreparatuko zaie une batez.

Ez da ukatzerik bat datorrela, teorian eta praktikan, gorago aipatutako espiritu kontrarreformistarekin, eta baita harekin eta hartan murgildurik zebiltzan kideekin ere. Ageriko froga da haietako batzuk idatzita-koen onespena eman izana¹⁴.

Hizkuntzaren ikuspuntutik garrantzizkoena, bistan da, burutu zuen “ariketa” dugu, gorago ikusi ditugun kideek adierazitako irizpideen araberak gauzatua. Hots, “euskaraz esan liteke” edota “euskarak eman lezake” apologetikoei muzin eginez, ordura arte landu gabeko jakintza-alor garai bat –asetiko-teologikoa– euskara landu eta, aldi berean, ulergarri batean utzi zigun ondare¹⁵.

Alegia, hizkuntza bati eta hizkuntza horretako hiztunei egin zekiekeen/dakiekeen faborerik handiena egin zigun Axularrek euskaldunoi: nork bere (jakintza-)arloan garatzen duena eta gara dezakeena haien hizkuntzan eskaini herrikideei.

Horrek, jakina, bi gauza garrantzizko islatzen ditu bederen. Lehena: bete-betean izan zuela bere jendea¹⁶ gogoan (lanbide eklesiastikoak behartuta, batik bat); eta bigarrena: ez zuela alferkeria gehiegirik erakutsi ahaleginean saiakera berri hartan bere onena emateko (hizkuntza –*corpus*– garatua). Eta honetara iritsita, komeni da gogoratzea Axularrek –ere– erdara hutsa izan zuela ikasketetan barrena landu eta garatutako hizkuntza, latina eta gaztelera nagusiki.

Oso-osoan bat, beraz, Lizardik handik hirurehun urtera bere “Oro-mintzo” delakoan aldarrikatuko zuenarekin: “Baña nik, izkuntza larreakoa,/ nai aunat ere noranaikoa:/ yakite-egoek igoa;/ soña zâr, berri gogoa;/ azal orizta, muin betirakoa” (1932: 136).

Eta Axular arras kontzientea zen egiten ari zen hartaz.

[14] Artikulu honetara ekarritako egileen obretara mugatuz, Materrek (1617), Etxeberrik (1636) eta edizio bereko Klaberiak berak idatzitakoak irakurri eta onetsi zituen urdazubiarrak.

[15] Horrelakoetan, patuak lagundu artean behintzat, gogo soilean izan beharko dugu beti ezin erkaketarako balia daitekeen Argainaratzen liburu galdua: *Abisu eta exortazione probetxosak* (1641).

[16] Axularrek honela adierazi zuen irakurle arrunta, hain zuzen: “eztut liburutto haur letratu handientzat eguiten. Eta ez choil deus eztaquitenentzat ere” (1643: 19).

Jakina, beti galde liteke ea Axularrek bestela joka ote zezakeen hizkuntz egoera hartan, eliztar guztiak euskaldun hutsak izanik. “Bai –erantzun liteke jarraian–, derrigorrezko predikazioen ondoren, alferkeriaren deiari segitu eta, besaulkian eserita, bizitza igarotzen ikusten pasatu eguna”.

Axularrek, ordea, aurre egin zion erronkari¹⁷, besteak beste, argi bezain garbi zuelako bere ahaleginaren ondotik –eta ondorioz– biderkatuz joan zitezkeela euskara aberasteko saioak:

[...] *haur da nic nahi nuqueyen gaucetaric bat: ene enseiu appur hunec quilica cinitçan eta guticia bertce enseiu hobeago baten eguitera eta ene hemengo falten erremediatcera. Ceren, halatan, ezliçateque euscara hain labur, escas eta ez hertsis, nola munduac uste baitu –eta baitaduca– dela* (1643: 19). [Gurea da letra etzana].

Axularrek, izan ere, euskararen txirotzearen kezka zeharo barnertua zuen eta taxuz egina zuen egoeraren diagnostikoa:

Orain badirudi euscarac ahalque dela, arrotz dela, eztela jendartean auser, entregu, bithore eta ez trebe. Ceren are bere herricoen artean ere ez paitaquite batçuec nola esquiriba eta ez nola iracur (*idem*).

Konstatazio nabarmena, hortaz: euskararen gero eta balio eskasagoa gizarte modernoaren hizkuntza gisa erabilia izateko, eta garaiko premien eta mekanismoen kudeaketarako. Euskara egoera horretara eraman duten faktoreak? Euskaldunon analfabetismoa eta euskararen koipeztatzetik eza, batetik, eta guztiaren oinarrian dagoen “bekatu buruzagia”, bestetik: euskaldunon axolagabekeria, zabarkeria, alferkeria.

Erraz samarra zeritzon, bada, Urdazubikoak erremedioari:

Baldin equin baliz euscaraz hanbat liburu, nola equin baita latinez, francesez edo bertce erdaraz eta hitzcuntçaz, hec beçain aberats eta complitu içanen zen euscara ere, eta baldin hala ez pada, euscaldunec berec dute falta eta ez euscarac (*idem*). [Gurea da letra etzana].

Nolanahi ere, kontrarreformista guztiak bezalatsu, Axularrek ere tokian tokiko mintzairaren erabilera zeukan irizpide eta iparrorratz. Eta Leizarragarenean ez bezala, “mezu unibertsala” zabaltzeko tresnari ez zitzaion parrokiaren irradiazio-esparrutik harago iristeko hegalki eskaini.

[17] Erdi behartuta egin zuela dioen arren, “*deliberatu nuen* [...] liburutto baten [...] eguitera” (1643: 15-16; gurea da letra etzana) esan zuen segidan; libreki erabaki zuen, beraz.

Eta egia da orduko gizataldeak eta herriak hertsiagoak eta egonkorragoak zirela oro har, eta komunikazio eta premia eskasagoekin bizi zirela, eta sortzen zen tokian irauten zuela gizakiak azken orenera arte, eta..., baina inguruko “nazio”etan beste bat zen hartutako hizkuntz norabidea, arras desberdina eta etorkizunerako potentzialitatez betea. Haieran batasun linguistikoa ez zen inolaz ere zalantzatan jarri.

Baina honatx, urdazubiarrak erraz laburtua, euskaldunoi gainean ezarritako ahaltasunak eta indarrek finkatu hizkuntz irizpidea: “*Egüçü çuc ceure moldera eta çure herrian usatcen eta seguitcen den beçala*” (*idem*). [Gurea da letra etzana].

Nolanahi ere den –eta bihoa hau garai hartatik hona sufritu behar izan dugun gainerako *euskal intelligentsiaren* “buru-eragotz carri beçala” ere–, kode garbia (ezaugarri lokalista gutxikoa, esan nahi baita) eta denboren joanarekin eredugarri ere gertatu dena (horrexegatik, besteren artean, egungo bateratuaren oinarri) burutu zuen Axularrek.

8.- Batasun-ametsak eta asmoak jadanik ongi lurperaturik, beste hiru-rehun urteko itxaronaldirako txartela opatu zitzaion hizkuntza gero eta atomizatuagoa eta ankilosatuagoa zeukan euskal gizarteari.

Harrezkero, inguruko hizkuntza hegemonikoek ez ezagutu ez onetsi ez zuten “tokian tokiko” hizkeren “aberastasuna” ziurtatu zitzaion bateraturik ere nekez biziraun zezakeen hiztun gutxiko hizkuntza hari. Gaur arte, alegia, ezagun baita zenbat arazo eta zer-nolako zailtasunak dituen oraindik gizatalde euskaldunak –etxean zein kanpoan– bere izaera erakitzeke eta, tartean, sena eta nortasuna ematen dizkion hizkuntza bera putzu etnokultural hutsetik idokiz (ikus Odriozola 2017), “berce nacione oroc” (Etxepare) / “berce natione” (Etxeberri) normaldu guztiek lortua duten maila bateratura eta hedatura iritsarazteko. “Berce ororen gaynera” gabe, “bere goihen gradora” (*corpusa*) eta “nacione”aren hizkuntza bilakaturik (*statusa*), bederen.

Labur-zurrean, bada, ondoko hiru multzoen bitartez proiektu liteke 1545-1643 urteen artean euskal autoreek euskararen erabileraren inguruan zuten pertzepzioaren eta mahaigainean utzi zituzten proposamenen irudia:

a) Etxepare (1545), gure mintzairaren egoera larriaz ohartarazten eta gainerako hizkuntzekiko homologazioa aldarrikatzen azaltzen zaigu ar-

gazkian; eta liburutxoa argitaratzearekin batera, euskara idatziz ere erabiltzeko gonbita luzatzen.

b) Leizarraga (1571), euskara idatzirako kodifikazio betegina, eguneratua eta –nafar erresuman erabiltzekoa zen heinean– bateratua burutzen agertzen zaigu irudian, antonomasiaz Liburua zena euskarara ekarriz. Damurik, inoiz ez da behar beste nabarmenduko haren proposamenak esparru etnolinguistiko mugatuak gainditzeko zeukan potentzialitatea.

d) Materre (1617) – Ziburuko Etxeberri (1627/1630/1636) – Axular (1643) erabileraren pragmatikarekin lotu litezke: interes erlijiosoarekin izan bazen ere, euskara erabiltzean eta ekoizpena areagotzean bildu baitzuten haien lana, betiere –honatx Kontrarreformaren benedikazioa– gainerako lurraldeetara nekez heda zitekeen eredu partzelatuen haziak jarri eta tokian tokiko hizkerak bultzatuz eta baliatuz.

Agerikoa da planteamendu ideologiko-erlijioso desberdinetatik –eta, batzuetan, kontrajarrietatik– burutuak direla haien idatzizko ekimenak oro. Guztiek dute zer erakutsirik: Leizarragak du, oraindik ere, ekarpenik interesgarriena ikuspegi orokorraren aldetik, euskalki eta azpieuskalkien gainetik hegan egin nahi izatean, euskal gizarteak behar zuen hizkuntz kodifikazio komunaren premiaren filosofia eskaini baitzigun. Gainerakoei, hizkuntz egoeraren inguruko ohartarazpenak, euskararen koipeztatzea eta hura alor mugatuetako maila landuetara jasotzea zor zaizkie.

Ez omen da gutxi burututakoa, baina, letrak letra direlarik, ez bide da aski izan euskara *nacione*-hizkuntza bilakatzeko bidean jartzeko. Ataka gaitza, bada, oraingoa, eta denbora laburrean gainditu beharrekoa, Euskal Herri gisara ezer lortuko bada.

Nolanahi dela, kontinente, lurralde eta herri asko ikusiak zituen Nietzscheren bidaiari hark besterik bazioen ere, ez lirudike gure klasi-koen hizkuntz proposamenak egunotara ekartzeko eta egokitzeko unean alferkeria eta axolagabekeria inondik inora ezaugarri edo aitzakia izan litezkeenik garapen ekonomiko, turistiko, gastronomiko eta industrialetan hainbeste antsiaz eta suhartasunez ahalegintzen den Herri honetan. Bestelakoa litzateke, patu gaiztoko gertatzekotan, gure hizkuntzaren gaineko harlauza hotzean jarri beharreko arrazoia.

Aramaion, 2018ko urriaren 20an

Bibliografia

- Axular (Agerre, Pedro), 1643, *Gero*, Bordele, G. Milanges.
 <<http://klasikoak.armiarma.com/faksimileak/17/AxularGero.pdf>>
- Aziti Bihia Proiektua, 2016, *Materra. Edizioa eta azterketa*, Gasteiz.
 <<https://sites.google.com/site/materraedizioa>> Ik. Krajewska eta beste.
- Etxeberri, Joanes, 1627: 1669, *Manual devotioezcoa*, Bordele: Mongiron Millanges.
 <<http://klasikoak.armiarma.com/faksimileak/17/EtxebZibuManual.pdf>>
- Etxeberri, Joanes, 1630: 1645, *Noelac eta berce canta espiritual berriac*, Baiona: Maffre.
 <<http://klasikoak.armiarma.com/faksimileak/17/EtxebZibuNoelak.pdf>>
- Etxeberri, Joanes, 1636: 1665, *Eliçara erabiltceco liburua*, Bordele: Mongiron Millanges.
 <<http://klasikoak.armiarma.com/faksimileak/17/EtxebZibuElizara.pdf>>
- Extepare, Bernart, 1545, *Linguae Vasconum Primitiae*, Bordele: F. Morpain.
 <<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8609513p.r=Linguae+Vasconum.langEN>>
- Haranburu, Joanes, 1635, *Debocino escuarra, miraila eta oracinotegua*, Bordele: P. de la Court.
 <<http://klasikoak.armiarma.com/faksimileak/17/HaranburuDebozino.pdf>>
- Harizmendi, Kristobal, 1660, *Ama Viginaren hirur Officioac*, Bordele: G. de La Court.
- Hirsch, Eric Donald, 1967, *Validity in Interpretation*, New Heaven & London: Yale University Press.
- Kloss, Heinz, 1969, *Research possibilities on group bilingualism: a report*, Quebec: International Center for Research on Bilingualism.
- Krajewska, Dorota eta beste, 2017, *Estebe Materraren Do(c)trina Christiana (1617 & 1623). Edizioa eta azterketa*, Bilbo: EHU-Euskaltzaindia (ik. Aziti Bihia Proiektua).
- Leizarraga, Joanes 1571, *Iesus Christ gure Iaunaren Testamentu Berria*, Arroxela: P. Hautin.

<http://www.euskomedia.org/PDFAnlt/mono/leizarraga/leizarraga_biblia.pdf>

Lizardi, Xabier (Agirre, Jose Mari), 1932, *Biotz-begietan*, Bilbo: Verdes Atxirika.

Materre, Estebe, 1623, *Dotrina Christiana*, Bordele: J. Millanges.

<<http://klasikoak.armiarma.com/faksimileak/17/MaterreDotrina.pdf>>

Navagero, Andrea, 1563: 1718, *Il Viaggio fatto in Ispagna, ed in Francia*, in *Opera omnia*, Padua: J. Cominus, 337-419.

Nietzsche, Friedrich, 1874: 1999, *Schopenhauer como educador. Tercera consideración intempestiva*, Madril: Valdemar.

Odriozola, Joxe Manuel, 2017, *Nora goaz euskalduntasun honekin?*, Donostia: Elkar.

Oihenart, Arnaut, 1665: 1967, *L'Art Poétique Basque d'Arnaud d'Oyhenart*, Baiona: Gure Herria.